

Μια πρόταση για τη διδασκαλία του λογοτεχνικού μύθου: «Ο Οδυσσέας στο ποτάμι» του Τάκη Σινόπουλου (Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Γυμνασίου)

Ηλίας Γιούρης, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

Περίληψη

Εκκινώντας από την έννοια του «λογοτεχνικού μύθου» –κεντρικού ερμηνευτικού εργαλείου της Συγκριτικής Γραμματολογίας– το παρόν κείμενο προτείνει μια ερμηνευτική προσέγγιση του ποιήματος του Τάκη Σινόπουλου «Ο Οδυσσέας στο ποτάμι» μέσα από την περιγραφή της διακειμενικής σχέσης που το συνδέει με την ομηρική Οδύσσεια. Ταυτόχρονα όμως προχωρά σε μια πιο γενική θεώρηση της σχέσης μύθου και λογοτεχνίας και διερευνά ορισμένους από τους περίπλοκους μετασχηματισμούς που υφίσταται η μυθική αφήγηση κατά τη μεταφύτευσή της στο λογοτεχνικό κείμενο. Από αυτή την άποψη, η στόχευση του κειμένου είναι μεθοδολογική. Επιχειρεί να αναδείξει τη θεωρητική προβληματική του λογοτεχνικού μύθου ως πλαισίου για τη διδακτική προσέγγιση όλων εκείνων των λογοτεχνικών κειμένων που, όπως και το ποίημα του Σινόπουλου, συγχωνεύουν και μεταλλάσσουν στον ιστό τους παλαιότερο μυθικό υλικό.

Είναι αρκετά σύνηθες στην ιστορία της λογοτεχνίας αυτό που αποκαλούμε λογοτεχνική πραγματικότητα να προέρχεται από διαδικασίες μετασχηματισμού παλαιότερων κειμένων και να διατηρεί περίπλοκη γενετική σχέση με ένα σύμπαν μυθικών αρχετύπων. Οι σχέσεις ανάμεσα στο μύθο και τη λογοτεχνία δεν αποτελούν ένα απλό περιφερειακό φαινόμενο της λογοτεχνικής ιστορίας, αλλά πιστοποιούνται ως ένας από τους ζωτικότερους τρόπους ανανέωσης και εξέλιξης των λογοτεχνικών

Ο κ. Ηλίας Γιούρης, δ.φ., είναι Φιλολόγος αποσπασμένος στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

μορφών. Ο συγγραφέας μπορεί να επιστρέφει στο μυθικό σύνολο της παράδοσης, να το επεξεργάζεται, να το υποβάλλει σε δημιουργική ανάπλαση, ή ακόμη και να προσθέτει σε αυτό νέες σημασίες. Σε κάθε περίπτωση, ο μύθος αποτελεί ένα κεφαλαιώδες πολιτισμικό απόθεμα με το οποίο οι συγγραφείς συνάπτουν συχνά ένα σύνθετο δίκτυο συναρτήσεων. Εγκαταλείποντας το αρχικό πλαίσιο συμφραζομένων, ο μύθος παύει να είναι ένα ασταθές, αδρανές υλικό και γίνεται η γενεσιουργός ύλη της λογοτεχνικής διαδικασίας, επιβιώνοντας με ποικίλους τρόπους –υφολογικά ή σημασιολογικά– στο σύγχρονο λογοτεχνικό κείμενο. Η νεότερη συγκριτική φιλολογία έχει επινοήσει μάλιστα τον όρο «λογοτεχνικό μύθος», προκειμένου ακριβώς να διερευνήσει τη γόνιμη σχέση μύθου και λογοτεχνίας, καθώς και τους τρόπους επεξεργασίας, μετεξέλιξης και μετασχηματισμού της μυθικής αφήγησης σε λογοτεχνική μορφή¹.

Το πεδίο των σχέσεων αρχαίου μύθου και νεότερης γραμματείας είναι πραγματικά δαιδαλώδες. Αρκεί να σκεφτούμε την πληθώρα των τραγωδιών, των ποιημάτων, των μυθιστορημάτων ή των θεατρικών έργων που στηρίχτηκαν σε κάποια περίφημα μυθικά πρόσωπα όπως ο Οιδίποδας, η Ιφιγένεια, η Ηλέκτρα, η Ελένη, για να καταλάβουμε ότι το φαινόμενο είναι ουσιαστικά συνεκτατό με την ίδια την ιστορία της λογοτεχνίας. Σε αυτή την παράδοση της αξιοποίησης του μυθικού υλικού ανήκει και ο μύθος του Οδυσσέα, ο οποίος αποτέλεσε ένα από τα πιο δημοφιλή αποθέματα πολιτισμικών προτύπων και σημασιών και αποκρυσταλλώθηκε σε μια σειρά συναφών θεμάτων: ο πόλεμος, η πολύτροπη νόηση, οι θαλασσινές περιπέτειες, η περιπλάνηση, ο νόστος συγκρότησαν έναν διαχρονικά συμπαγή λογοτεχνικό μύθο, ένα συμβολικό πεδίο με το οποίο συνέδεσαν τις μορφικές αναζητήσεις τους πολυάριθμοι δημιουργοί τόσο από την ελληνική όσο και από την ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Ο μύθος του Οδυσσέα διαιωνίστηκε μέσα ακριβώς από αυτή τη μακρά αλυσίδα των αισθητικών μετασχηματισμών του, γεγονός που καθορίζει πλέον εξ ολοκλήρου το διακειμενικό χαρακτήρα του. Όπως συμβαίνει με τους περισσότερους ζωτικούς μύθους, η παρέκκλιση αυτή από τον αρχικό μυθικό πυρήνα όχι μόνο δεν αποτελεί ένα παράπτωμα «αθέτησης» του αρχετυπικού μοντέλου, αλλά μάλλον συνιστά ουσιώδη τρόπο της λειτουργίας του μύθου και δομική προϋπόθεση της διαχρονικής επιβίωσής του.

Αν κάτι αποδεικνύει η διαχρονική μετεξέλιξη του οδυσσειακού μύθου είναι ακριβώς ότι ο μύθος συνδέεται με τις ιστορικές συνιστώσες της εποχής στην οποία προσλαμβάνεται, και αυτές είναι που διαμορφώνουν την αξία του. Έτσι, ο ελληνικός εικοστός αιώνας ενέταξε τον ομηρικό ήρωα σε μια σειρά ετερόκλητων και αντιφατικών συμφραζομένων, τα οποία παρακολουθούν και αντικατοπτρίζουν αντίστοιχες ανακατατάξεις στα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα της χώρας. Άλλοτε φορτισμένος με την πείρα του πολύπαθου και σοφού ναυτικού, όπως στην ποίηση της

γενιάς του '30², άλλοτε αγέρωχα υπεράνθρωπος όπως στον Καζαντζάκη, άλλοτε συνειδητά πλάνητας που απορρίπτει κάθε έννοια επιστροφής, όπως στον Ξεφλούδα, ο Οδυσσέας χρησίμευσε ποικιλοτρόπως ως πολύσημος καμβάς πάνω στον οποίο εξυφάνθηκαν ποικίλες θεωρήσεις της πραγματικότητας³.

Μέσα σε αυτή την αλυσίδα των κειμενικών παραλλαγών του οδυσσειακού μύθου εντάσσεται και το ποίημα του Σινόπουλου, του οποίου την ανάλυση θα επιχειρήσουμε παρακάτω. Η χρήση μυθικού υλικού στην ποίηση δεν είναι κάτι ασυνήθιστο για τον Σινόπουλο (όπως άλλωστε και για αρκετούς από τους ποιητές της μεταπολεμικής γενιάς). Η Ελένη της Τροίας και ο Ελπήνωρ αποτελούν επαναλαμβανόμενα θέματα του ποιητή στις πρώτες του συλλογές, όπου καταφεύγει στη χρήση μυθικών αρχετύπων για να εκφράσει την επώδυνη ιστορική περιπέτεια της εποχής του⁴. Με τη διαμεσολάβηση του μύθου είναι σαν να ξορκίζει τον εφιάλτη της Ιστορίας (τον πόλεμο και τους νεκρούς του πολέμου) κάτω από επιστρώματα άλλων εποχών και να μυθοποιεί τη σύγχρονη εμπειρία. Από αυτή την άποψη, το έργο του Σινόπουλου αποτελεί ακριβές παράδειγμα της «μυθικής μεθόδου», όπως την περιέγραψε ο Τ. Σ. Έλιοτ: χρησιμοποιεί δηλαδή τον αρχαίο μύθο για να καθιερώσει έναν παραλληλισμό ανάμεσα στην αρχαιότητα και τη σύγχρονη εποχή, τον οποίο ο αναγνώστης καλείται να ανασυστήσει⁵.

Το μυθικό περιεχόμενο της ποίησης

Ήδη από τον τίτλο του –«Ο Οδυσσέας στο ποτάμι»⁶– το ποίημα παραπέμπει στη σχέση του με τον ομηρικό ήρωα. Η αναφορά του ονόματος του Οδυσσέα δεν αποτελεί απλή περίπτωση δανεισμού μιας μυθικής μονάδας αλλά μια ουσιαστική διακειμενική πράξη: το όνομα του Οδυσσέα είναι πρωτίστως ένα σύμβολο και αρκεί η απλή μνεία του για να εισαχθεί στο ποίημα μια ιστορία, ένα αναπαραστατικό πλαίσιο, ένα ολόκληρο σύστημα σημασιών το οποίο συναρθρώνεται στο ποίημα χωρίς καν ο ποιητής να είναι ανάγκη να μιλήσει γι' αυτό. Αυτή η πρόδηλη αναφορικότητα του ποιήματος έναντι της ομηρικής *Οδύσσειας* τού προσδίδει εξαιρετική πυκνότητα και μαζί διαμορφώνει μια ιδιάζουσα αναγνωστική κατάσταση, την οποία θα πρέπει οπωσδήποτε να εκμεταλλευτούμε στην τάξη. Όπως θα δούμε, το ποίημα που έχουμε μπροστά μας δεν είναι τόσο ένα κείμενο όσο ένα *διακείμενο* – το οποίο περιλαμβάνει, εκτός από τη λεκτική αναφορά στο διάσημο ομηρικό έπος, και την επιπλέον παράθεση σημασιολογικών στοιχείων αντλημένων από τον πλούσιο ιστό της αφήγησής του. Πράγματι, το ποίημα επανεγγράφει τη γνωστή ομηρική σκηνή της συνάντησης του Οδυσσέα με τη Ναυσικά στο νησί των Φαίακων, η οποία αναπτύσσεται στη ραψωδία ζ.

Η διδασκαλία που προτείνουμε έχει ως στόχο να στρέψει την προσοχή των μαθητών σε αυτό ακριβώς το γεγονός, στο γεγονός δηλαδή ότι το ποίημα χρησιμοποιεί ως προϋπάρχον υλικό έναν αρχαίο μύθο και να τους εισαγάγει σταδιακά στην έννοια του διαλόγου με το αρχαίο κείμενο. Επιπλέον, ο συγκριτολογικός προσανατολισμός της διδασκαλίας μας θα έχει ορισμένα επιμέρους διδακτικά οφέλη:

- α) Θα δώσει ένα ικανοποιητικό παράδειγμα της ελευθερίας που μπορεί να πάρει ο σύγχρονος δημιουργός απέναντι στην αρχαία κληρονομιά, καθώς και της ικανότητάς του να την εμπλουτίζει με νέες σημασίες.
- β) Θα καταστήσει επίσης σαφές ότι ο σύγχρονος δημιουργός έχει τη δυνατότητα να ενεργεί επιλεκτικά και, αντί να χρησιμοποιεί ολόκληρη τη μυθική αφήγηση, να την κατακερματίζει και να απομονώνει απλώς κάποια συγκεκριμένη σκηνή και γύρω από αυτήν να οργανώνει τον αισθητικό του στόχο.
- γ) Θα δείξει ότι το διακειμενικό μόσχευμα όχι μόνο δεν δημιουργεί προβλήματα επιβίωσης για το κείμενο στο οποίο εμφυτεύεται, αλλά μάλλον αποτελεί μια θετική προσθήκη και μάλιστα αποβαίνει καθοριστικός παράγοντας στη σημασιολόγηση του κειμένου, αφού λειτουργεί ως δομική αφετηρία γύρω από την οποία οργανώνεται ολόκληρη η ποιητική διήγηση⁷.
- δ) Τέλος, θα εισαγάγει τους μαθητές σε μια πιο δυναμική αντίληψη περί ποιήσεως και θα τους βοηθήσει να κατανοήσουν ότι το ποιητικό κείμενο δεν λειτουργεί ως κλειστό σύστημα ή ως στατικό μόρφωμα αλλά ότι αποτελεί πρωτίστως ένα μηχανισμό παραγωγής και μετασχηματισμού της σημασίας· και ότι η λογοτεχνία δεν είναι ένα πεδίο όπου απλώς κάτι λέγεται αλλά πρωτίστως ένα πεδίο όπου κάτι *συμβαίνει*. Με άλλα λόγια, οι μαθητές θα μπορέσουν να κατανοήσουν ότι ο ποιητής είναι και αυτός αναγνώστης κειμένων πριν γίνει ο ίδιος δημιουργός κειμένων· και ότι, συνεπώς, το έργο του, χωρίς να χάνει το δημιουργικό και πρωτότυπο χαρακτήρα του, μπορεί να αφομοιώνει απρόσκοπτα παραπομπές, παραθέματα και κάθε είδους επιδράσεις.

Καταρχήν, αφού διαβάσουμε το ποίημα στην τάξη, μπορούμε να ζητήσουμε από τους μαθητές να ανακαλέσουν ολόκληρη τη μυθική αφετηρία της ποιητικής εικόνας: την άφιξη της Ναυσικάς και της ακολουθίας της στην ακροποταμιά, το παιχνίδι με τη σφαίρα, την αφύπνιση του κοιμισμένου Οδυσσέα, την εμφάνισή του ενώπιον των κοριτσιών, τον αιφνιδιασμό και τη φυγή όλων των παρθένων εκτός από τη Ναυσικά κ.τ.λ. Η ανάκληση της αρχετυπικής μυθικής αφήγησης είναι απαραίτητη, προκειμένου ακριβώς να πιστοποιήσουμε την ευλυγισία της, την ικανότητά της δηλαδή να εισχωρεί στους στίχους του ποιήματός μας, να τους στελεχώνει με το εικονοποιητικό δυναμικό της και έτσι να ανανεώνεται και η ίδια ριζικά. Αυτό που

έχει σημασία είναι να κατανοήσουν οι μαθητές ότι στο ποίημα συντελείται πραγματικά μια διαδικασία οικειοποίησης και μετασχηματισμού, όπου αναπτύσσονται αμοιβαίες διαπλοκές ανάμεσα στο μύθο και την ποιητική γλώσσα. Η ανάλυσή μας λοιπόν θα πρέπει να έχει διπλή κατεύθυνση: αφενός να αναδείξει τον μυθικό ήρωα ως τη γενεσιουργό αρχή της λογοτεχνικής αναπαράστασης και αφετέρου να καταγράψει τις μεταβολές που υφίσταται αυτός ο ήρωας εξαιτίας της υποταγής του στις αναγκαιότητες του ποιητικού ιδιώματος. Όπως συμβαίνει με τα περισσότερα μυθικά πρόσωπα στην ποιητική τους μετάπλαση, η μυθική μορφή του Οδυσσέα χάνει ίσως το αρχικό ιστορικό βάρος της, αλλά σε αντιστάθμισμα κερδίζει μια έντονη ποιητική διάσταση: εφεξής, είναι αδιαχώριστη από την ποιητική γλώσσα μέσω της οποίας ενσαρκώνεται και μέσω της οποίας αποκτά αισθητική υπόσταση και αξία.

Πράγματι, το μυθικό επεισόδιο της συνάντησης με τη Ναυσικά ο Σινόπουλος το αποδίδει με μια σειρά από εικόνες. Το ποίημα διακρίνεται από έντονο εικονισμό και η αισθητική αξία του είναι άμεσα συναρτημένη με τον τρόπο συσχέτισης, συνάρθρωσης και αλληλοδιείσδυσης των εικόνων. Οι πρώτοι στίχοι σκηνοθετούν ένα σχεδόν ονειρικό τοπίο με μεγάλη υποβλητική δύναμη, η οποία ενισχύεται από μια πολύ προσεκτική επιλογή εικονιστικών στοιχείων: φεγγάρι, νύχτα, ασημένια χορδή, ποτάμι, σιωπή – όλα αυτά διαμορφώνουν μια αμφίσημη εικόνα που κινείται μεταξύ ονείρου και πραγματικότητας:

*Ένα φεγγάρι ολονυχτίς ταξίδευε
πάνω στην ασημένια σου χορδή
ποτάμι σιγανό
ποτάμι.*

Ωστόσο, αμέσως μετά ο ποιητής αναπροσαρμόζει τη σκηνοθετικήμανιέρα του: το περιβάλλον γίνεται ειδυλλιακό, η φύση ζωντανεύει, και η μορφή του Οδυσσέα κάνει την εμφάνισή της μέσα σε ένα περιβάλλον φορτισμένο με θετικές συνδηλώσεις:

*Ήσυχος ήλιος τώρα απλώνεται στη γη
ζεσταίνει το αίμα σου με φως.*

Ύστερα από μακροχρόνια περιπλάνηση, ο Οδυσσέας ελλιμενίζεται επιτέλους σε ένα παρόν που φωτίζεται από τις υποσχέσεις και τις δυνατότητες μιας ήσυχης και ειρηνικής ζωής. Είναι έντονη η αίσθηση της επιβίωσης μετά το ναυάγιο, της γαλήνης μετά την καταιγίδα. Ο Οδυσσέας του Σινόπουλου είναι ένας Οδυσσέας που, έχοντας μόλις διασωθεί «από την τρικυμία και τον πνιγμό», αναδύεται στην αυγή ενός καινούργιου κόσμου, για να παραδοθεί αμέσως στην προοπτική των ειρηνικών πράξεων οι οποίες του προσφέρονται αφειδώς ως το νέο του πεπρωμένο:

Ύστερα θάρθει το κορίτσι το αλαφρό
θα κρούσει φωτεινές παλάμες
η πέτρα του ύπνου θα κυλήσει από τα μάτια σου
θα σηκωθείς μέσα στην πρασινόλευκη σιωπή
κι οι νύμφες θα τρομάζουνε
θα φύγουν στην κοιλάδα γοργοπόδαρες
και το κορίτσι τ' άσπρο θάναι δροσερό
σα δέντρο κάτω από το φως
πιο πέρα τ' άλλα δέντρα κι η σιωπή
θα στρίψουν θα κοιτάζουν
το δέντρο με το φόρεμα της άνοιξης
να σκύβει ατάραχο ν' αγγίζει το ποτάμι
την ασημένια σου χορδή
ποτάμι σιγανό
ποτάμι.

Οι νέες προοπτικές εισβάλλουν λοιπόν μες στους αρμούς της ποιητικής αφήγησης μέσα από έναν καταιγισμό ρημάτων (θάρθει, θα κρούσει, θα κυλήσει, θα σηκωθείς, θα τρομάζουνε, θα φύγουν κ.τ.λ.) με την κοφτή, σχεδόν ασθματική παράθεσή τους τα ρήματα αυτά μεταδίδουν μια αίσθηση κατεπείγοντος, εικονογραφούν τη σπουδή του ποιητή να δείξει ότι ο κύκλος της ζωής είναι έτοιμος να αρχίσει ξανά. Εν τω μεταξύ, η ποιητική μετουσίωση του πρωτογενούς μυθικού υλικού έχει ήδη αρχίσει. Παρασυρμένες από την ποιητική δύναμη του μετασχηματισμού, η Ναυσικά και οι φίλες της παρουσιάζονται μέσα στο ποίημα σαν να έχουν μεταμορφωθεί σε δροσερά και τρυφερά δέντρα. Αξίζει να επιμείνουμε λίγο περισσότερο στη μεταμορφωτική δύναμη των εικόνων: οι μεταμορφώσεις προκαλούν ένα αίσθημα ανοικειότητας και παραπέμπουν σε έναν κόσμο με ρευστά περιγράμματα⁸. Αλλά ταυτόχρονα αποτελούν ένδειξη της ελευθερίας του ποιητή να υποτάσσει το μύθο σε ένα λειτουργικό σύστημα μεταφορών και συμβόλων, το οποίο προσιδιάζει καίρια στην ποιητική γλώσσα. Ο ποιητής παρεμβαίνει έτσι στο μυθικό υλικό διασπώντας τον πρωτογενή πυρήνα του σε έναν αστερισμό ποιητικών μεταφορών. Η διακειμενική διεργασία του δεν δανείζεται απλώς, αλλά επιπλέον διασκεύαζει μια ολόκληρη μυθική σκηνοθεσία. Από το ένα κείμενο στο άλλο, από την *Οδύσσεια* στον Σινόπουλο, αλλάζει ελαφρώς η οργάνωση, ο τόνος, η ίδια η κίνηση του επεισοδίου. Το ομηρικό κείμενο χρησίμευσε στον ποιητή ως ιδεώδες πλαίσιο για να δημιουργήσει την αίσθηση του ξεκινήματος μιας καινούργιας ζωής. Ωστόσο, για να επιτύχει το στόχο του αυτό ο ποιητής δεν διστάζει να απομακρυνθεί από το πρότυπό του και να προσθέσει σε αυτό μια καινούργια σημασία: ο αόριστος υπαινιγμός στην ερωτική έλξη Οδυσσέα και Ναυσικάς αυτή τη σκοπιμότητα εξυπηρετεί.

Ωστόσο το ποίημα δεν τελειώνει εδώ. Στο δεύτερο μέρος ο τόνος αλλάζει και το κλίμα που δημιουργήθηκε αντιστρέφεται. Διότι, όπως θα δούμε αμέσως τώρα, ο Σινόπουλος δεν αρκείται σε μια απλή αναπαραγωγή του μύθου. Η δεύτερη στροφή αποτελεί το σχόλιό του, το οποίο ουσιαστικά αναλαμβάνει και το μεγαλύτερο βάρος στην παραγωγή του συμβολικού μηνύματος. Ας τη διαβάσουμε:

*Μα εσύ μιλώντας τώρα εμπρός στο Βασιλιά
– και τ' άσπρο δέντρο ακούγοντας στα δώματα.
Μιλώντας με τον τρόπο που μιλούν
οι ζωντανοί θυμήσου.
Στη θάλασσα οι πνιγμένοι ταξιδεύοντας
γυρεύουν την πατρίδα τους κι όλο κοιτάνε κάτω.*

Ενώ παραπάνω ο ποιητής σκιαγράφησε την προοπτική μιας καινούργιας ζωής, εδώ είναι σαν να υπαναχωρεί και να επαναφέρει τον Οδυσσέα στο πραγματικό του χρέος, θυμίζοντάς του ότι δεν πρέπει να ξεχνά τους νεκρούς συντρόφους του. Ενώ παρουσίασε αρχικά τον πειρασμό του ήρωά του να ενδώσει στα θέλητρά του έρωτα, στη συνέχεια ο ποιητής επανακάμπτει αυστηρότερος: χρησιμοποιώντας την απερίφραστη απεύθυνση «εσύ» και την κοφτή προστακτική «θυμήσου», ζητά από τον ήρωά του αν όχι να αποποιηθεί τον παραπάνω πειρασμό, πάντως να μετριάσει την παρόρμησή του και να αφοσιωθεί στο καθήκον της μνήμης. Πράγματι, με μια αποφασιστική χειρονομία ρήξης, ο Σινόπουλος ξεπερνά και εγκαταλείπει το πλαίσιο της μυθικής αφήγησης που χειρίστηκε στην πρώτη στροφή, και ξαφνικά γειώνει το ποίημά του στο τραγικό παρόν, επιτρέποντας να εισβάλουν στη σκηνή οι νεκροί της δεκαετίας του 1940. Ο ιστορικός χρόνος του παρόντος κατακλύζει πλέον το ποίημα και, υπονομεύοντας την προσήλωσή του στην αισιόδοξη προοπτική της μυθικής αφήγησης, του προσδίδει αναδρομικά μια καινούργια σημασία.

Το ποίημα, πράγματι, διαπερνάται από μια βασική αντίθεση, η οποία απεικονίζεται εναργώς στις δύο στρωφικές μονάδες και οι οποίες αναλαμβάνουν τη διακίνηση δύο διαφορετικών συστημάτων αξιών. Στην πρώτη έχουμε τις αξίες της γαλήνης, της κατάφασης στη ζωή, του καινούργιου ξεκινήματος· στη δεύτερη εγείρονται οι αξιώσεις του καθήκοντος, της διαρκούς επαγρύπνησης, της συνειδησιακής ανησυχίας, του χρέους, οι οποίες έρχονται να υπονομεύσουν την εδραίωση των πρώτων. Από την αρχή μέχρι το τέλος του ποιήματος η στάση του ποιητή απέναντι στο μυθικό επεισόδιο αλλάζει. Όσο κι αν ήταν δεσμευτική η αρχική εξάρτηση από το ομηρικό κείμενο, ωστόσο ο ποιητής δεν διστάζει να ανιχνεύσει τη δυνατότητα μιας απόκλισης από το αρχικό πρότυπο και να δώσει μια αναπάντεχη σημασιολογική στροφή σε αυτό. Ενώ σε ένα πρώτο επίπεδο το επεισόδιο της

Ναυσικάς φορτίζεται με θετικές συνδηλώσεις όπως και στο ομηρικό κείμενο, σε ένα δεύτερο επίπεδο ο ποιητής είναι σαν να παλινωδεί και, αποποιούμενος τη σύμπνοια με το πρότυπό του, αφήνει να εισχωρήσουν στο ποίημα οι αναγκαιότητες της δικής του εποχής. Μέσα στο νέο του ποιητικό περιβάλλον ο μύθος υφίσταται την πίεση από αντικρουόμενες και αντιφατικές προτεραιότητες, και αυτό είναι που του προσδίδει μια ριζική αμφισημία, η οποία τον διαφοροποιεί από το αρχικό κείμενο της *Οδύσσειας*. Συνεπώς ο Σινόπουλος αναπτύσσει μια αμφίσημη σχέση με το μύθο, που εκδηλώνεται αφενός με την οικειοποίηση του νοήματός του και αφετέρου με μια κριτική αποστασιοποίηση από αυτόν. Αυτή η επαμφοτερίζουσα στάση καθιερώνει τη μεταιχμιακή δομή του ποιήματος και προσδίδει εντέλει στην εμπειρία της συνάντησης με τη Ναυσικά ένα βαθιά ενοχικό χαρακτήρα.

Μπορούμε να ερμηνεύσουμε καλύτερα αυτή την αμφιθυμική στάση του ποιητή εστιάζοντας την προσοχή των μαθητών στο χρόνο συγγραφής του ποιήματος. Το ποίημα προέρχεται από τη συλλογή *Μεταίχμιο Β'*, που περιλαμβάνει ποιήματα γραμμένα στη διάρκεια της εξαετίας 1949-1955. Όπως όλοι οι μεταπολεμικοί ποιητές, ο Σινόπουλος έχει πλήρη επίγνωση ότι βρίσκεται τοποθετημένος στο μεταίχμιο δύο εποχών. Έχοντας μόλις γλιτώσει από τον ιστορικό εφιάλτη του πολέμου, βλέπει εντούτοις να διανοίγεται μπροστά του η τρομακτική προοπτική ενός άδηλου μέλλοντος. Ανάμεσα στο τώρα και το χθες, τη ζωή και το θάνατο, ο ποιητής διακατέχεται αναπόφευκτα από το αίσθημα ενοχής του «επιζώντος», και αναζητά την ταυτότητά του⁹. Η εποχή του έχει πάψει βέβαια να είναι εποχή πολέμου, ωστόσο δεν είναι ακόμη εντελώς ειρηνική, αφού αγωνίζεται να ξεπεράσει τα οδυνηρά βιώματα του πρόσφατου παρελθόντος. Προκύπτει λοιπόν μια συνεχής αμφιταλάντευση η οποία αποτυπώνεται τόσο στον τίτλο της συλλογής –*Μεταίχμιο*– όσο και στα επιμέρους ποιήματα που την αποτελούν. Είναι αυτονόητο ότι μέσα σε αυτό το πλαίσιο η χρήση του μυθικού υλικού –εν προκειμένω η πρόσληψη του ομηρικού επεισοδίου της Ναυσικάς– δεν θα μπορούσε παρά να αντανακλά και αυτή την ίδια αμφιθυμία: κατάφαση στην προοπτική της νέας ζωής και συγχρόνως ενοχή για τη συνέχισή της.

Σε κάθε περίπτωση η μυθική αφήγηση παραμένει ένα μείζον ποιητικό στρατήγημα, με το οποίο ο ποιητής προάγει τις μορφικές του αναζητήσεις και ταυτόχρονα καταφέρνει να τοποθετηθεί απέναντι στο ερώτημα της εποχής του. Και αυτό που απαιτείται από τον αναγνώστη είναι η αυξημένη συμμετοχή από μέρους του, έτσι ώστε να έχει επίγνωση όχι μόνο του μυθικού υλικού αλλά και της αισθητικής και ιδεολογικής στόχευσης του δημιουργού, δηλαδή του λόγου για τον οποίο ο δημιουργός χρησιμοποιεί αυτό το υλικό.

Η ποιητική διάσταση του μύθου

Με την παραπάνω ανάλυση προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι υπάρχει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο μύθο και τις απαιτήσεις του ποιητικού ιδιώματος, την οποία, έστω και στοιχειωδώς, θα μπορούσαμε να ανιχνεύσουμε μέσα στην τάξη. Αφενός η ποιητική γλώσσα παραδίδεται στο μύθο προκειμένου να αντλήσει από αυτόν τη μορφοπλαστική δύναμη που της είναι αναγκαία για τη δημιουργία της κυρίαρχης στο ποίημα εικόνας¹⁰. Αφετέρου ο μύθος ακολουθεί τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της ποιητικής γλώσσας, εισέρχεται δηλαδή σε μια γλώσσα στην οποία βασικό ρόλο παίζουν η ελλειπτικότητα και η κρυπτικότητα στην έκφραση, και με τον τρόπο αυτό ο μύθος εντάσσεται στο προσωπικό σύμπαν του ποιητή και αρχίζει την ποιητική σταδιοδρομία του. Με άλλα λόγια, η ιδιαιτερότητα της ποιητικής γλώσσας, η αποσπασματικότητα φράσεων και εικόνων, καθώς και ο βαθμός απόκλισης από την κοινή γλώσσα επικοινωνίας αποτελούν τη συνθήκη μετάλλαξης του μυθικού υλικού σε ποιητικό μόρφωμα.

Θα δούμε τώρα ένα χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της αμφισημίας που δημιουργείται όταν ο μύθος υποτάσσεται στις αναγκαιότητες της νεοτερικής ποιητικής γλώσσας. Σε όλη την έκταση του ποιήματος ο ποιητής-αφηγητής χρησιμοποιεί το δεύτερο ενικό πρόσωπο, για να απευθυνθεί άλλοτε στο ποτάμι, άλλοτε στον Οδυσσέα και άλλοτε στον εαυτό του, περνώντας αδιαφοροποίητα και συνεχώς από το ένα επίπεδο στο άλλο. Αξίζει να σχολιάσουμε την περιπέτεια αυτής της αντωνυμίας «εσύ»— γιατί παίζει δομικό ρόλο στη δημιουργία του κρυπτικού χαρακτήρα του ποιήματος. Ενώ στην αρχή ο ποιητής φαίνεται σαν να απευθύνεται κατεξοχήν στο ποτάμι, βαθμιαία και με αδιόρατους χειρισμούς, μετατοπίζει ελαφρά το υποκείμενο και δημιουργεί την εντύπωση της ταύτισης ποταμού και Οδυσσέα, χωρίς όμως να μας επιτρέπει ποτέ να αποφασίσουμε σε ποιον ακριβώς αναφέρεται και ποιον εννοεί όταν χρησιμοποιεί την αντωνυμία «εσύ». Η ταυτόχρονη όσο και αμφίσημη χρήση της ίδιας αντωνυμίας για τον Οδυσσέα και για το ποτάμι παράγει διαφορούμενες εννοιολογικές αποχρώσεις που εμπλουτίζουν τη νοηματική περιεκτικότητα των στίχων επιτρέποντας περισσότερες από μία ερμηνευτικές εκδοχές.

Πιστεύω ότι η διδασκαλία θα έπρεπε να αναδείξει αυτή την αμφισημία, διότι έχει νευραλγικό ρόλο στη δομή του ποιητικού λόγου. Παρά την έφεση της ερμηνείας να ανάγει την πολυσημία του λόγου αυτού στην εξηγητική δύναμη κάποιου τελικού νοήματος, έχω την αίσθηση ότι το νεοτερικό ποιητικό κείμενο αμφισβητεί αυτή την έφεση, ότι μάλλον η αμφισβήτηση αυτή είναι ιδίον του νεοτερικού λόγου. Ο ποιητής θέλει τον λόγο σκόπιμα κρυπτικό και ελλειπτικό· περισσότερο υπαινίσσεται, και λιγότερο εκφράζει καθαρά. Γι' αυτό, μία από τις στοχεύσεις της διδασκαλίας θα

μπορούσε να είναι όχι μόνο να αποκρυπτογραφεί το ποιητικό νόημα, αλλά να εμμένει στα προβληματικά του σημεία, να αναδεικνύει τις εκκρεμότητές του, να κάνει αισθητή την ανοιχτή πολλαπλότητα των σημασιών του. Το ποίημα του Σινόπουλου εικονογραφεί εναργώς αυτή τη φυγόκεντρη ανάπτυξη του νοήματος, και από αυτή την άποψη υπερτονίζει την αδυναμία του αναγνώστη να αποφασίσει, υπερτονίζει δηλαδή το μη-αποφασίσιμο της ποιητικής έκφρασης, την ιδιότητά της να συναρθρώνει συγχρόνως διαφορετικές σημασιολογικές εκδοχές, γεγονός που τη διαφοροποιεί ριζικά από την καθημερινή γλώσσα.

Εν κατακλείδι: από τον έναν Οδυσσέα στον άλλο

Για να κατανοήσουν οι μαθητές ακόμη καλύτερα τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο οι νεότεροι ποιητές χειρίστηκαν το μύθο του Οδυσσέα, θα είχε ενδιαφέρον να επιχειρήσουμε μέσα στην τάξη μία σύγκριση του ποιήματος του Σινόπουλου με το απόσπασμα «Οδυσσέας» από την ομώνυμη έμμετρη τραγωδία του Καζαντζάκη, το οποίο ανθολογείται και αυτό στο εγχειρίδιο της Γ' Γυμνασίου. Θα επισημάνω απλώς δύο-τρία σημεία, τα οποία στοιχειοθετούν ισάριθμες κομβικές διαφορές ανάμεσα στους δύο Οδυσσείς. Σε αντίθεση με τον Οδυσσέα του Σινόπουλου, ο ήρωας του Καζαντζάκη διακρίνεται από έναν αγέρωχο δυναμισμό και μία αμείλικτη προσκόλληση σε κάποιον στόχο, γεγονός που του αφαιρεί κάθε ανθρώπινη και εγκόσμια διάσταση και τον κάνει να μοιάζει περισσότερο με το νιτσεϊκό πρότυπο του υπερανθρώπου¹¹. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ ο Οδυσσέας του Σινόπουλου αναζητεί τη γαλήνη μετά την καταιγίδα και τη λύτρωση μέσα στα ανθρώπινα, ο Οδυσσέας του Καζαντζάκη παρουσιάζεται γαλήνιος στην καρδιά της θύελλας, να κατευθύνεται μετωπικά και ευθέως προς το σκοπό του, αδιαφορώντας πλήρως για τους άλλους ανθρώπους:

*Στο φως της αστραπής βιγλίζω απάντεχα
στη μέση του πελάγου το Δυσσέα
γαλήνιος να κρατάει σφιχτά το δοιάκι,
κατάματα στυλώνοντας τη μπόρα!
«— Δυσσέα!», του κράζω, «πας για την πατρίδα; ...
Πια μες στις θεάς την κλίνη δε χωρούσες; ... »
Μ' αυτός, με το τιμόνι στην παλάμη
και τ' αρμυρά δαγκώνοντας μουστάκια
τήραε μπροστά, σκυφτός, και δεν εστράφη!*

Ο Καζαντζάκης και ο Σινόπουλος αποτελούν δύο μόνο περιπτώσεις νεότερων συγγραφέων που αναγνώρισαν την πολιτισμική δυναμική της ομηρικής *Οδύσσειας* και δέχτηκαν να διαμορφώσουν το έργο τους μέσα από μια διαδικασία διαλεκτικής

σχέσης με το πρότυπό της. Σε κάθε περίπτωση οι συγγραφείς ενσωμάτωσαν ένα παραδοσιακό υλικό και, υποβάλλοντάς το στη μετασχηματιστική στρατηγική του ατομικού ύφους τους, κατάφεραν να αποδεσμεύσουν από αυτό διαφορετικές σημασίες και να το καταστήσουν όχημα για την ερμηνεία της δικής τους εποχής. Η παράλληλη ανάγνωσή τους μπορεί να δείξει ότι η αφομοίωση ενός παλαιότερου υλικού δεν είναι απλώς μια διαδικασία «διαστρέβλωσης» αυτού του υλικού αλλά συγχρόνως και ένας μηχανισμός επαναπροσδιορισμού του αρχικού νοήματός του μέσα από τη διαδικασία ένταξής του σε άλλο πολιτισμικό περιβάλλον.

Σημειώσεις

1. Μια εξαιρετικά εμπειριστατωμένη θεώρηση των σχέσεων μυθικής αφήγησης και λογοτεχνικής αναπαράστασης από τη σκοπιά της μοντέρνας συγκριτολογίας παρέχει το βιβλίο του Ζ. Ι. Σιαφλέκη (1994).
2. Βλ. το διεξοδικό άρθρο της Ελπινίκης Νικολουδάκη-Σουρή (2000), το οποίο ανιχνεύει τη διακειμενική σχέση της ποίησης του Εγγονόπουλου με την *Οδύσσεια*.
3. Μια πολύ ενδιαφέρουσα παρουσίαση των μεταμορφώσεων του Οδυσσέα επιχειρεί η Αγγέλα Καστρινάκη στο κείμενό της «Μορφές του Οδυσσέα στον 20ό αιώνα» (2003).
4. Βλ. σχετικά Κίμων Φράιερ (1978), σ. 11-32.
5. Ο Έλιοτ εισηγήθηκε τον όρο «μυθική μέθοδος» στη βιβλιοκριτική του για τον *Οδυσσέα* του Τζόυς. Για τη μεθοδολογική χρήση του όρου στην προσέγγιση της νεότερης ελληνικής ποίησης βλ. Έντμουντ Κήλυ (1987), σ. 113-146.
6. Το ποίημα συμπεριλαμβάνεται στον τόμο Τάκης Σινόπουλος, *Συλλογή Ι (1951-1964)* (1990). Ενδιαφέρουσες ερμηνευτικές προσεγγίσεις του ποιήματος έχουν προτείνει, μεταξύ άλλων, ο Αναστάσιος Στέφος (1992), σ. 92-101 και η Μυρσίνη Παπαδοπούλου (1990), σ. 275-295.
7. Για τα ζητήματα που προκύπτουν κατά τη διαδικασία διακειμενικής ένταξης και αφομοίωσης των παλαιότερων κειμένων στο νέο κειμενικό περιβάλλον τους βλ. Laurent Jenny (1982), σ. 34-63.
8. Για τις μεταμορφώσεις στην ποίηση του Σινόπουλου βλ. το βιβλίο του Δημήτρη Πλατανίτη (1989), σ. 15-45.
9. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος σε συνέντευξή του δημοσιευμένη μεταθανατίως το Νοέμβριο του 1981: «“Επιζών” σημαίνει αυτός που επέζησε, έτσι; Γλύτωσε από τον πόλεμο, γλύτωσε από την κατοχή, γλύτωσε από τον ανταρτοπόλεμο, κ.τ.λ. Δεν απουσίασε. Ήταν παρών κι απλώς γλύτωσε, επέζησε.

[...] [Ε]ίναι το αντίθετο του ήρωα. Δεν είναι παρά ένας άνθρωπος που έτυχε να γλυτώσει και να επιζήσει. Τώρα προσπαθεί να μαρτυρήσει αντικειμενικά, δηλαδή χωρίς να μετέχει των δυνάμεων εκείνων που τον οδήγησαν να ζήσει αυτές τις εμπειρίες». Το απόσπασμα περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Μιχάλη Πιερή (1988), σ. 17-18.

10. Για μια θεώρηση των σχέσεων μυθικής αφήγησης και ποιητικής γλώσσας βλ. Ζ. Ι. Σιαφλέκης (1994), σ. 88-97.
11. Για τη σύνδεση αυτή βλ. Αγγέλα Καστρινάκη (2003), σ. 221-223.

Βιβλιογραφία

- Jenny, L. (1982). The Strategy of Form. In Tzvetan Todorov (Ed.), *French Literary Theory Today: A Reader* (pp. 34-63). Cambridge and Paris: Cambridge University Press.
- Καστρινάκη, Α. (2003). Μορφές του Οδυσσέα στον 20ό αιώνα. Στον τόμο *Η λογοτεχνία, μια σκανταλιά, μια διαφυγή ελευθερίας* (αφηγήσεις και δοκίμια) (σ. 214-241). Αθήνα: Πόλις.
- Κήλυ, Ε. (1987). *Μύθος και φωνή στη σύγχρονη ελληνική ποίηση*, μτφ. Σ. Τσακνιάς. Αθήνα: Στιγμή, 113-146.
- Νικολουδάκη-Σουρή, Ε. (2000). Η πρόσληψη του οδυσσειακού νόστου στην υπερρεαλιστική ποίηση της γενιάς του '30. Η περίπτωση του Νίκου Εγγονόπουλου. *Θαλλώ*, 11, 93-106.
- Παπαδοπούλου, Μ. (1990). Τάκης Σινόπουλος, «Ο Οδυσσέας στο ποτάμι». Στον τόμο που εξέδωσε Ομάδα Φιλολόγων του Σ. Φ. Ρεθύμνου, *Μεταπολεμική ποίηση* (σ. 275-295). Ρέθυμνο: Τυποσπουδή.
- Πιρής Μ. (1988). *Ο ποιητής-χρονικογράφος. Μεταμορφώσεις του αφηγητή στον Νεκρόδειπνο του Τάκη Σινόπουλου*. Αθήνα: Ερμής, 17-18.
- Πλατανίτης, Δ. (1989). *Τρία δοκίμια για τον Τάκη Σινόπουλο*. Αθήνα: Σμίλη, 15-45.
- Σιαφλέκης, Ζ. Ι. (1994). *Η εύθραυστη αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*, [«Το μυστικό και το παράδειγμα, 8»]. Αθήνα: Gutenberg.
- Σινόπουλος, Τ. (1990). *Συλλογή Ι (1951-1964)*. Αθήνα: Ερμής.
- Στέφος, Α. (1992). Για το ποίημα «Ο Οδυσσέας στο ποτάμι». Στο *Νέα Ελληνική Γραμματεία* (σ. 92-101). Αθήνα: Πορεία.
- Φράιερ, Κ. (1978). *Τοπίο θανάτου. Εισαγωγή στην ποίηση του Τάκη Σινόπουλου*, μτφ. Ν. Βαγενάς & Θ. Στραβέλης. Αθήνα: Κέδρος, 11-32.